

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΠΑΝΘΕΟΝ ΤΩΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΩΝ (1828-1876)

Η ανάδυση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας κατά την περίοδο 1750-1832, που καταχρηστικά ίσως συνηθίσαμε να τη λέμε εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, με ακραία χρονικά σημάδια τη μετάφραση της *Παλαιάς Ιστορίας* του Charles Rollin το 1750 και τη δωδεκάτομη σύνθεση *Ιστορίας των ανθρωπίνων πράξεων* του Κωνσταντίνου Κούμα, το 1830-1832, δεν εμπίπτει στα χρονικά όρια του Συνεδρίου μας. Έτσι δεν θα ιστορήσουμε τη συνάντηση της νεοελληνικής παιδείας με τον ιστορισμό και την προσπάθεια κατάκτησης μιας ιστορίας κοσμικής και παγκόσμιας από την ελληνική κοινωνία, σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από τη δημογραφική και την οικονομική ανάπτυξη, τις εμπορικές δραστηριότητες, την άνθηση των παροικιών, τα ταξίδια, τις περιέργειες, τη στροφή προς την αρχαιότητα και την επικοινωνία με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Είναι τα ίδια χρόνια που γίνεται συνείδηση η ανάγκη για την αύξηση των μεταφράσεων: η Βενετία και αργότερα η Βιέννη είναι τα κύρια εκδοτικά κέντρα του ελληνικού νεωτερικού βιβλίου. Έργα του ιστορισμού και της γεωγραφίας, αρχαία κείμενα (ανάμεσά τους και των αρχαίων ιστορικών) τυπώνονται. Η δοκιμασία από την εμφάνιση των ξένων («κατηγόρων του γένους») και των αρνητών του αναγκάζει τους Έλληνες να καταφύγουν στην ιστορία για να αντλήσουν επιχειρήματα, με μια δικανική χρήση της ιστορίας, που, για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, δικαιωνίστηκε.

Παράλληλα με το αίτημα της παγκόσμιας ιστορίας, που θα έφτανε την εξιστόρηση ως τα δικά τους χρόνια, υπήρξαν και οι επί μέρους προσεγγίσεις για να ικανοποιηθούν ιδιαίτερες ανάγκες, με τα χαρακτηριστικά του έκτακτου και του επίκαιρου. Οι ιστορίες των σύγχρονων γεγονότων και οι βιογραφίες προσωπικοτήτων της εποχής ανταποκρίνονταν στο αίτημα των ανθρώπων να παρακολουθήσουν τα γεγονότα που επηρέαζαν τη ζωή τους και τα πρόσωπα που εξέφραζαν τις προσδοκίες τους. Τα κείμενα της σύγχρονης εξιστόρησης είναι και μαρτυρίες της ιδεολογικής τοποθέτησης των συγγραφέων τους, που μετέχουν στην ιστορική πράξη¹.

1. Triantafyllos E. Sklavenitis, "La Révolution française dans les textes de

Αυτό το παράδειγμα των ιστοριών συγχρόνων γεγονότων και βιογραφιών των ανθρώπων της εποχής θα το ξαναβρούμε και στην περίοδο που εξετάζουμε, καθώς θα παρακολουθούμε την πορεία προς τη δημιουργία ενός εθνικού πανθέου των βιογραφιών και των προσωπογραφιών, από το τέλος του Αγώνα ως τη δεκαετία του 1870, με όριο τη δημοσίευση του οχτάτομου έργου του Αναστασίου Γούδα, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*.

Ένα σχόλιο για το τέρμα της προηγούμενης περιόδου και την αφετηρία της περιόδου που εξετάζουμε: το έργο του Κωνσταντίνου Κούμα, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, που ολοκλήρωσε το 1832 με λαμπρό τρόπο τις προσπάθειες των λογίων του ελληνικού Διαφωτισμού για παγκόσμια ιστορία, ήρθε πάρωρα στον ελληνικό κόσμο και δεν μπορούσε να υπηρέτησε τις ιδεολογικές ανάγκες της κοινωνίας που οργανωνόταν σε εθνικό κράτος. Από εδώ και πέρα ό,τι συναίρειται σε ομόλογα εγχειρήματα με εκείνη την προσπάθεια σπάνια ξεπερνά τα αιτήματα της διδακτικής και σχολικής πρακτικής.

Η Ελληνική Επανάσταση είχε δημιουργήσει νέα πραγματικότητα και νέα αιτήματα. Έργο της ιστοριογραφίας εκείνη την ώρα ήταν η δικαίωση του Αγώνα και η στήριξη του εθνικού κράτους που δημιούργησε. Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς γράφει το 1828 στον Κυβερνήτη ότι η αληθής ιστορική σύνοψη του Αγώνα «θέλει δείξει παρά παν άλλο δικαιολόγημα, το δικαίωμα των Ελλήνων να χωρισθώσι διά πάντα από τους Τούρκους και επομένως να συστήσωσι έθνος ελεύθερον και ανεξάρτητον»².

Η δικαίωση του Αγώνα θα μπορούσε να στηριχτεί όχι φυσικά σε ιστοριογραφικά έργα, που δεν υπήρχαν, αλλά στις καταθέσεις των μαρτυριών των πρωταγωνιστών του και των ξένων αγωνιστών και παρατηρητών που έλαβαν μέρος στα ανδραγαθήματα, αλλά και τον εσωτερικό αγώνα των κοινωνικών ομάδων και των τοπικών συναφειών για να επιβληθεί η δική τους λύση στα προβλήματα, στους δύο εμφυλίους πολέμους, την αναζωπύρωση παλαιών αντιθέσεων των κοινωνικών ομάδων και τον ανταγωνισμό για τη χειραγώγηση της νέας πολιτείας.

Σε αυτή τη δικαίωση τον πρώτο λόγο είχαν τα απομνημονεύματα των αγωνιστών: κείμενα σύντομα αυτοβιογραφικά αλλά και εκτενή χρονογραφικά απομνημονεύματα για τα γεγονότα, γραμμένα από αυτούς που ήταν παρόντες ή τα πληροφορήθηκαν ή οι γραπτές μαρτυρίες που διέθεταν τους

l'«historiographie néohellénique (1789-1832)», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire* (Athènes 14-17 octobre 1987), *La Révolution Française et l'hellénisme moderne*, Αθήνα 1989, σ. 431-439.

2. Στο ίδιο, σ. 439.

έδινε δυνατότητα να τα περιγράψουν. Μαρτυρίες που γράφτηκαν ή υπαγορεύτηκαν και προβάλλουν την ατομική συμμετοχή, τη δράση της ομάδας και της τοπικής ή πολιτικής συνάφειας. Απολογία σε κατηγορίες αλλά και προληπτική κατάθεση – ανάχωμα στην τυχόν παραχάραξη ή την αμφισβήτηση. Και κάτι ακόμα: κατοχύρωση διεκδικήσεων αριστείων, θέσεων, συντάξεων και παροχών από το κράτος, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, και καλύτερων θέσεων στην κοινωνική ιεραρχία. Κείμενα τα οποία φυλάσσονται ανέκδοτα άχρι καιρού ή καταθέτονται στις εθνικές επιτροπές και άλλα, που εκδίδονται, και προκαλούν τις συμπληρωματικές και αντιρρητικές παρατηρήσεις των συναγωνιστών ή των απογόνων τους και θα κινήσουν πολλές φορές την ανταπάντησή³.

Αρκετοί από τους απονημονευματογράφους έγραψαν με συνθετικές φιλοδοξίες, προσπαθώντας να εξακριβώσουν πληροφορίες και να χρησιμοποιήσουν γραπτά τεκμήρια. Από τα καλύτερα παραδείγματα ο Σπιρίδων Τρικυόπης και ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος ζήτησε κρατικό συγγραφικό δάνειο για να ολοκληρώσει την έρευνα και τη συγγραφή του τετράτομου *Δοκιμίου περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*⁴. Ένα μεγάλο σώμα αφηγηματικών πηγών

3. Πβ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971), 33-253 και β' έκδοση, Αθήνα 2003, 264 σ.

4. Σχετικός «υποφάκελος» στα ΓΑΚ, Οθωνικό αρχείο, Υπουργείο Παιδείας, φ. 47. Γράφει ο Φιλήμων στον Όθωνα στις 20 Ιουλίου/1 Αυγούστου 1837: «Εις τον υπέρ Ανεξαρτησίας Αγώνα συναγωνιζόμενος μετά του μακαρίτου Πρίγκιπος Δ. Υψηλάντου από του 1821, και το πολεμικόν Γραφείον τούτου διευθύνων από του 1822 μέχρι του 1829, έλαβα την δεξιάν ευκαιρίαν του να συλλέξω ύλην ιστορικήν περί όλου του Πολέμου, ουσιώδη και περιεργον. Μετά την λήξιν του Πολέμου, επιολόγησα το Αρχείον των Προσωρινών Κυβερνήσεων, και ήνοιξα τας αλληλογραφίας των περισσοτέρων πολιτικών και πολεμικών Προσώπων της Ελλάδος. Συγχρόνως έργον είχαν την συλλογήν των εγγράφων εκείνων, όσα δίδουσι το θεμέλιον της εξωτερικής πολιτικής ως προς την Ελλάδα. Διά τριетиάν ολόκληρον ενσχολήθη εις την μόρφωσιν του σκελετού της Ιστορίας αυτής, και μετά την αίσιν επί του Θρόνου ανάβασιν της Υ(μετέρας) Μ(εγαλειότητος) εξέδωκα διά τύπου (1834) τον πρώτον τόμον, περιέχοντα την από του 1769 ιστορίαν της Ελλάδος και το Μυστήριον της Επαναστάσεώς της μέχρι του 1821 [...]. Περιστάσεις ιδιαίτεροι δεν μ' ευσχώρησαν έκτοτε ν' ακολουθήσω την αναθεώρησιν και επεξεργασίαν των λοιπών πέντε τόμων του Συγγράμματός μου [...]. Διά τους λόγους αυτούς επικαλούμαι την βασιλικήν συνδρομήν της Υ.Μ. διά της χορηγήσεως ενός μηνιαίου 350 Δραχμών, προσδιορισμένης δι' ένα και ήμισυ χρόνον. Τιοιουτρόπως ελεύθερος από τας υλικάς ανάγκας της πολυπροσώπου οικογενείας μου, θέλω δυνθθή να επιδοθώ εις την μελέτην μου και να δώσω τέλος εις την σύνταξιν και επεξεργασίαν της όλης Συγγραφής [...]. Υπόσχομαι, άμα αρχήση η έκδοσις των τόμων, να επιστρέψω το δάνειον [...]». Ο Όθων, παρά την αρνητική εισήγηση της Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δ. Εκπαιδεύσεως, έκλυσε

παράχθηκε και το εκδομένο μέρος του συνεχώς πλουτίζεται ως τις μέρες μας. Αξίζει να σημειώσουμε τις δύο μεγάλες συναγωγές πηγών που εκδίδονται αυτή την περίοδο: *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, έργο του Ανδρέα Μάμουκα σε 11 τόμους από το 1839 ως το 1852⁵ και τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, έργο της Βουλής των Ελλήνων, του οποίου εκδόθηκαν οι δύο πρώτοι τόμοι το 1857 και το 1862⁶.

Οι βιογραφίες των ανθρώπων του Αγώνα και της προετοιμασίας του, της Αναγέννησεως ή της Παλιγγενεσίας, που εκδόθηκαν αυτοτελώς την περίοδο που εξετάζουμε, δεν πρέπει να ξεπερνούν τις σαράντα. Φυσικά δεν περιλάβαμε σ' αυτό τον αριθμό τα προιόντα του ρητορικού λόγου (έπαινος, εγκώμιο, λόγος), έστω και αν περιλαμβάνουν βιογραφικά στοιχεία. Για να θεωρούμε ότι μια βιογραφία μετέχει της ιστοριογραφίας, ελάχιστος όρος είναι η γραφή σε τρίτο πρόσωπο και η παρακολούθηση της ζωής και των έργων του βιογραφούμενου στηριγμένη σε ελεγμένα στοιχεία⁷.

προς την έγκριση του δανείου από 1ης Σεπτεμβρίου 1837, όπως δείχνει μονογραφημένο σχέδιο απόφασης, που τελικά δεν φαίνεται να εκτελέστηκε. Ο Φιλήμων θα εκδώσει το τετράτομο *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, από το 1859 ως το 1861, όπου μπόρεσε να ιστορήσει μόνο ως το πρώτο έτος της Επανάστασης, εκδίδοντας μόνο τα 3 από τα 11 μέρη που θα περιείχε το έργο στη νέα του διάρθρωση ώστε να καλύψει την περίοδο 1821-1829. Στα προλεγόμενα του Γ' τόμου, σ. μ', ξαναβρίσκουμε περιγραφόμενο τον τρόπο συλλογής της ιστορικής ύλης και εξακρίβωσης των πληροφοριών, όπως τον κατέγραφε και στην αίτηση του 1837.

5. «Συλλογή πλήρης τακτική και ασύγχυτος των πράξεων της αναγεννωμένης Ελλάδος, επιθυμητή εις τον περιεργον παρατηρητήν, χρήσιμος εις τον επιμελώς ερευνώντα και εξετάζοντα τας των εθνών προόδους πολιτικών και φιλόσοφον, αναγκαιότητα τα μάλιστα εις τον φιλοπράγμονα και ακριβολόγον ιστορικών και περισπούδαστος εις πάντα Έλληνα», σημείωσε ο Σπ. Π. Λάμπρος, «Επιτάφιος αποχαιρετισμός εις Ανδρέαν Μάμουκαν», *Λόγοι και άρθρα 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ. 302. Σε άλλη νεκρολογία του (*Εβδομάς*, 3, 1884, σ. 122) σημειώνεται «η ακηδία των αρχών εγένετο αφορμή να υπολειφθή το ήμισυ υλικόν ανέκδοτον, όπερ συλλεγέν μέλλει ν' αποτελέση επτά τόμους, κείται αναμένον καλλιτέρας ημέρας». Βλ. Α. Καλβοκορέσης, «Ανδρέας Ζανή Μάμουκας», *ΔΙΕΕ* 13 (1959), 401.

6. Το έργο ανατυπώθηκε από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής το 1971-1972 με την προοπτική ολοκλήρωσής του. Εκδόθηκαν οι τ. 3-8 (1971-1974), οι τ. 9-14 (1976-1981) και τ. 15-20 (1994-2001). Το έργο έγινε ευκολόχρηστο στην ηλεκτρονική του μορφή (στο δισκίο και σε CD-ROM, δύο εκδόσεις: 1999, 2002).

7. Τον κατάλογο 35 βιογραφιών (1828-1876) κατά τα χρονικά όρια των *Βίων* παραλήλων του Α. Γούδα, βλ. στο τέλος της ανακοίνωσης. Οι βιογραφίες μπορεί να είναι περισσότερες καθώς δεν περιλάβαμε εκείνες που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά και εφημερίδες, εκτός αν κυκλοφόρησαν σε αυτοτελείς ανατυπώσεις. Και άλλα ανάτυπα όμως είναι εύκολο να μας διαφεύγουν.

Οι κινούσες αιτίες για τη σύνταξη των βιογραφιών ποικίλλουν με κυριότερη εκείνη της προσωπικής σχέσης του βιογράφου με τον βιογραφούμενο. Αυτό ισχύει κυρίως για τις βιογραφίες που συντάχτηκαν τις πρώτες δεκαετίες, ενώ στις επόμενες η σχέση είναι συνήθως έμμεση. Προς το τέλος της περιόδου συναντάμε και συγγραφείς επαγγελματίες ιστορικούς.

Οι βιογραφίες του Μάρκου Μπότσαρη και του Καραϊσκάκη συντάχτηκαν από τον Γεώργιο Γαζή (1795-1855), γραμματέα του Καραϊσκάκη, που αγωνίστηκε στη στρατιά του Αλεξάνδρου Υψηλάντη και σε όλο τον Αγώνα και εκδόθηκαν το 1828⁸. Στον κώδικα της δικής του βιογραφίας (1841) σημειώνει:

[...] περάσαντες εις το εν Μεγάροις στρατόπεδον διορίσθην γραμματέως από τον στρατάρχην Δημήτριον Υψηλάντην [...] εκεί εις Μέγαρα διέτριψα όλον το 1828 και συνέγραψα την βιογραφίαν Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη και ετύπωσα αυτήν ευθύς [...]. Η βιογραφία αφιερωθείσα εις τον Κυβερνήτην έλαβεν υποδοχήν ως πρωτοφανές βιβλίον και καλόν και με ωφέλησε πολύ εις την υπόληψιν και εις χρήματά⁹.

Οι σύντομες αυτές βιογραφίες του Γαζή προοιωνίζουν τη συγγραφική του πορεία, που κατέληξε το 1847 στη συγγραφή του Λεξικού της Επανάστασης των Ελλήνων, με σύντομα σφριγηλά λήμματα.

Η λεπτομερής βιογραφία του Καραϊσκάκη από τον Δημήτριο Αιυιάνα είναι έργο αυτόπτη, που ακολούθησε τον Καραϊσκάκη στις εκστρατείες της Ρούμελης (1826-1827), γραμμένο με αμεσότητα και ζωντάνια. Είχε συνειδηθεί ο συγγραφέας πόσο δύσκολο είδος είναι η βιογραφία και στην αγγελία της έκδοσης το 1831 σημειώνει ότι με το έργο αυτό «κατά πρώτον εκδίδεται εις φως ιστορία περί ελληνικών πραγμάτων εις γλώσσαν ελληνικήν»¹⁰ και πιστεύει ότι αν εκδοθούν και άλλα παρόμοια έργα για κάθε τόπο θα αποκτηθεί η ιστορία της αναγεννήσεως της Ελλάδος. Δεν φαίνεται να γνώριζε την έκδοση της βιογραφίας του Καραϊσκάκη από τον Γαζή, ούτε το έργο του

8. Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, συνοπτικώς συγγραφέισα και τύπος εκδοθείσα υπό Γεωργίου Γαζή του εκ Δελβινακίου της Ηπείρου, πρώην γραμματέως, μυστικού συμβούλου και χιλιάρχου του στρατηγού Καραϊσκάκη, Αίγινα 1828, 36 σ. Φωτοανατύπωση Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1972. Βλ. και επόμενη υποσ.

9. Γεώργιος Γαζής, Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα αυτοβιογραφικά και πατριδογραφικά. Λόγοι διάφοροι. Βιογραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη. Τρόπαιον Δελβινακίου. Εγγράφα και επιστολαί, Ιστορικά σημειώσεις εις το Λεξικόν Ν. Πατσέλη, εκδοτική επιμέλεια Α. Βρανούση, Ιωάννινα 1971, 260 σ.

10. Δημήτριος Αιυιάνα, Ο Καραϊσκάκης, Επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αιυιάνα, Αθήνα 1974, σ. 127: ανατύπωση της Προαγγελίας, Ναύπλιο 9 Δεκεμβρίου 1831, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, 6 Φεβρουαρίου 1832.

Πέτρου Σκυλίτση Ομηρίδη, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Πετσών και Ψαρών, καθ' όσον συνέτρεξαν υπέρ της ελευθερίας της Αναγεννηθείσας Ελλάδος*, το πρώτο ιστορικό έργο που εκδόθηκε το 1831 στο Ναύπλιο, συνταχμένο με προϋποθέσεις ιστορικής τεκμηριωμένης γραφής¹¹. Η δική του βιογραφία του Καραϊσκάκη θα εκδοθεί στη Χαλκίδα το 1834¹².

Για να ολοκληρώσουμε μια εικόνα για τις βιογραφίες αυτές θα σημειώσω μερικές παρατηρήσεις στη βιογραφία του Καραϊσκάκη που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (πρώτη μορφή στο περιοδικό *Ο Έλληνας* το 1858 και αυτοτελής συμπληρωμένη μορφή το 1867)¹³:

Τα κατά τους επιφανείς της επανάστασεως ημών άνδρας οφειλομεν να μελετώμεν, ουχί μόνον ίνα τιμήσωμεν την μνήμην των εργατών της Ελληνικής ανεξαρτησίας, ή την εθνικήν ημών φιλοτιμίαν να ευχαριστήσωμεν, καταδεικνύνοντες τας ποικίλας αυτών αρετάς, αλλά και διότι εις τους βίους των ανδρών εκείνων ενυπάρχουσι διδάγματα χρήσιμα εις ημάς τε και εις τους επελευσομένους

σημειώνει στον πρόλόγό του. Το έργο στηρίχτηκε κυρίως στις προηγούμενες βιογραφίες και πρωτίστως στο έργο του Αιυιάνα, χωρίς ονομαστική αναφορά ή παραπομπές σε άλλες γραπτές πηγές. Το έργο είναι γραμμένο με κριτική διάθεση και ιστοριογραφικές θέσεις, που δικαιολογούν τη μετάβασή από τον κλεφταρματολό στον εθνικό ήρωα του βιογραφούμενου:

Πρόδηλον άρα, ότι ο υπέρ ανεξαρτησίας αγών διέπλασε κατά μικρόν τον άνδρα και ότι ο Καραϊσκάκης, τα μεν ελαττώματα αυτού παρέλαβεν από της ανατροφής, τα δε προτερήματα, τα ευγενέστερα τουλάχιστον των προτερημάτων, οφείλει εις το πνεύμα της επανάστασεως, το επιφυσήσαν επ' αυτού και αλλοιώσαν και εξευγένισαν τον άνθρωπον τούτον· διά δε τούτο μάλιστα ιδικζούσης μελέτης άξιος είναι ο βίος αυτού¹⁴.

11. Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Αθήνα 2003, σ. 170-173.

12. Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη βιογραφία και λεπτομερές έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ των Αθηνών, Χαλκίδα, Αρσενιάδης, 1834, σ. β' + 208. Στην πέμπτη έκδοση του Αιυιάνα, που αναγράφεται στην υποσ. 10, υπάρχουν όλα τα στοιχεία για το έργο και την τύχη του.

13. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης, κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλες αξιοπίστους ειδήσεις*, Αθήνα 1867, 152 σ. Για τις εκδόσεις του έργου: Γεώργιος Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου*, Αθήνα 2002, σ. 245-247. Βλ. και Γιάννης Κουμπούρλης, «Ο Καραϊσκάκης του Παπαρρηγόπουλου», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Ε-Ιστορικά*, 28.3.2002, σ. 40-45.

14. *Ιστορικές βιογραφίες Αγωνιστών του 21. Φωτάκου: Βίος Παπαφλέσσα, Κ. Παπαρρηγοπούλου: Καραϊσκάκης*, Αν. Γούδα, Καρπενησιώτης, Προσθήκες και συμπληρώματα Γ. Τσουκαλά, Εισαγωγή Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα [1959], σ. 98.

Τα απομνημονεύματα και οι μεμονωμένες βιογραφίες δεν μπορούσαν να αναπληρώσουν την έλλειψη ιστορίας του Αγώνα. Ο Γεώργιος Γαζής, διευθυντής του Ελληνικού Σχολείου Μεσολογγίου, αποφασίζει στις καλοκαιρινές διακοπές του 1846 να συντάξει *Λεξικόν της Επαναστάσεως των Ελλήνων και πολλών ενδόξων ανδρών, Ελλήνων τε και Φιλελλήνων, βασιλέων τε και ηγεμόνων, εθνών τε και πόλεων όσοι διέπρεψαν εις τον υπέρ της Ελλήνων ανεξαρτησίας αγώνα.*

Ένα λεξικό με 440 λήμματα καταστρώνεται, με τα ανθρωπωνύμια καταταγμένα κατά το βαφτιστικό τους όνομα αλλά και παραπεμπτικά από τα επώνυμα. Οι ανακολουθίες στη σειρά κατάταξης δείχνουν ότι το λεξικό δεν έφτασε στη τελική του μορφή το 1847. Η πρόνοια του δασκάλου για σαφήνεια και συντομία οδηγούν σε λήμματα που χαρακτηρίζονται από αδρότητα και ζωηρότητα, χωρίς καμία προσπάθεια για ομοιομορφία στην κατάστρωση και για συμπλήρωση των βασικών πληροφοριών που αναμένει ο χρήστης από ένα βιογραφικό λεξικό. Έχουμε περισσότερο να κάνουμε με απομνημονεύματα, που πήρε για διδακτικούς λόγους τη μορφή του λεξικού. Κάποια λήμματα εκφράζουν εντονότερα τη συγγραφική ελευθεριότητα και την αφέλεια του απομνημονευματογράφου. Καταστρώνει, για παράδειγμα, λήμμα «Ιούλιος» για να περιγράψει σ' αυτό τη νυκτομαχία της 30ής Ιουλίου 1825 κατά των Τούρκων στο Μεσολόγγι, ενώ θα μπορούσε να εντάξει την περιγραφή στο λήμμα «Μεσολόγγι», το οποίο είναι και ελλιπέστατο. Αλλού η ηθικολογική του παρόρμηση και οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις τον οδηγούν να δημιουργήσει λήμμα «Θηριάνθρωποι» για να μιλήσει για τους κακούργους και τους ληστές και τους χειρότερους από αυτούς τους λιμπερτίνους και τους οντίτες, δηλαδή τους ελευθερόφρονες, τους αθέους και αυτούς που πιστεύουν στο ον απροσδιόριστως. «Εις τον καιρόν της Επαναστάσεως ήλθον και ήσαν πλήθος τοιούτων ανθρωπόμορφων θηρίων και διά τούτο αναφέρομεν περι αυτών ενταύθα».

Το Λεξικό του Γαζή εκδόθηκε μόλις το 1971 και επομένως δεν χρησιμοποιήθηκε από τους βιογράφους της περιόδου που εξετάζουμε. Εκφράζει πάντως μια βούληση για τη σύνταξη λεξικογραφημένου ή άλλου σώματος βιογραφιών και εξηγείται όχι τόσο από τη γνώση των αντίστοιχων ελληνικών και ξένων έργων, αλλά από τη βούληση του απομνημονευματογράφου και τη μεθοδικότητα του δασκάλου¹⁵.

Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης θα εκδώσει το 1865 έργο με 38 βιογραφίες των Ελλήνων μεγάλων διερμηνέων από τον Παναγιώτη Νικούσιο (1661) ως τον Σταυράκη Αριστάρχη (1821). Ο λόγιος συγγραφέας διακρίνει τα ιστο-

15. Βλ. υποσ. 9.

ριογραφικά είδη και ανέλαβε την έρευνα των αρχείων με επαγγελματική υπευθυνότητα:

Εάν η μελέτη της Πατρίου Ιστορίας θεωρείται αναπόφευκτος διά πάντα εν γένει Έλληνα, η γνώσις του βίου των στενότερα προς την ιστορίαν ταύτην συνδεομένων και πολλάς τη πατρίδι προσενγκόντων μεγάλων ανδρών, πρέπει εξίσου να λογίζηται σπουδαιότατον μέλημα¹⁶.

Με το έργο αυτό, που προέρχεται από τον «αλύτρωτο» ελληνισμό και αγγίζει μόνο στα όρια την ιστορία του Αγώνα, βρισκόμαστε στη δεκαετία της κατάρτισης δύο λεξικογραφικών σωμάτων βιογραφιών των Ελλήνων λογίων από το 1453 έως το 1821. Τη σύνταξή του προκάλεσε η προκήρυξη του Πανεπιστημιακού Ροδοκανάκειου Φιλολογικού Διαγωνισμού με κριτές τους καθηγητές Κωνσταντίνο Ασώπιο, Φίλιππο Ιωάννου και Ευθύμιο Καστόρη. Η φιλόδοξη προκήρυξη ζήτησε να κατατεθούν έργα για τα σχολεία, τους ιδρυτές και τα διδαχθέντα μαθήματα. Για τους λογίους και τα έργα τους. Για την τυπογραφία και τα πρώτα βιβλία που εκδόθηκαν. Για τις ελληνικές εφημερίδες¹⁷.

Οι κριτές βράβευσαν το έργο του Κωνσταντίνου Σάθα, *Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων*, που εκδόθηκε το 1868 και είναι στηριγμένο στις έρευνες του συγγραφέα και τα εκδομένα έργα και ευνοημένο από τη χρήση του χειρόγραφου βιβλίου του 1804 του Γεωργίου Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς*, που εκδόθηκε το 1872¹⁸. Οι κριτές θα αναφερθούν και στο έργο του Παναγιώτη Αραβαντινού *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν* που υποβλήθηκε και θα παραμείνει χειρόγραφο ως το 1986¹⁹. Οι άλλοι στόχοι του

16. *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διεργηθέντων του Οθωμανικού κράτους υπό Επαμ. Ι. Σταματιάδου*, Αθήνα 1865, σ. [3]. Φωτοανατύπωση Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1973.

17. Θεόδωρος Π. Ροδοκανάκη Φιλολογικός αγών, ήτοι κρίσις των κατά την Δ' αυτού περίοδον σταλεισών πραγματειών, ων υπόθεσις είναι Η ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821, Αθήνα 1867, σ. 8-9.

18. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868, σ. γ' + 762. Φωτοανατύπωση Ι. Χιωτέλη, Αθήνα 1969· Γεωργίου Ιωάννου Ζαβίρα *Ανέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ελλάς ή Ελληνικών θεάτρων εκδοθέν υπό Γεωργίου Π. Κρέμου*, Αθήνα 1872, σ. ο' + 562. Φωτοανατύπωση με Επιμέλεια – Εισαγωγή – Ευρετήριο Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, Αθήνα 1972.

19. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, Εισαγωγή – επιμέλεια Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα 1986.

Φιλολογικού Διαγωνισμού καλύφθηκαν από παράπλευρα συγγραφικά κατορθώματα. Το 1867, στη συνάφεια του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης, συντάσσεται και τυπώνεται από τον Ματθαίο Παρανίκα το *Σχέδιασμα περί της καταστάσεως των γραμμάτων*, με κύρια αναφορά στα σχολεία και τους δασκάλους της Τουρκοκρατίας. Ας σημειωθεί ότι οι ηπειρωτικοί πατριωτισμοί βοηθούν ώστε ο Παρανίκας να πάρει από τον Αραβαντινό πλούσια στοιχεία για την Ήπειρο²⁰. Το 1854 και 1857 κυκλοφορεί σε δίτομη β' έκδοση η *Νεοελληνική Φιλολογία* του Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού, με τις βιογραφίες των λογίων της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και την Ελληνική Βιβλιογραφία²¹. Το 1867 ολοκληρώνεται η δημοσίευση της *Ιστορικής*

20. Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχέδιασμα περί της εν τω ελληνικό εθνε καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (10') εκατονταετηρίδος (Αναγνωσθέν εν τω εν Κ'πόλει Ελληνικό Φιλολογικό Συλλόγω κατά Ιούνιον του 1866)*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. ε' + 216. Φωτοανατύπωση Νότη Καραβία, Αθήνα 1969.

21. Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι κατάλογος των από της πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, τ. Α', Αθήνα 1854, σ. κθ' + 272 (στις σ. 169-254: Αλφαβητικός πίναξ, περιέχων συνοπτικήν βιογραφίαν των περί, υπέρ, ή κατά της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας συγγραφέων, μεταφραστών και εκδοτών των εν τω πρώτω μέρει του παρόντος καταλόγου κατά γεγραμμένων βιβλίων [εκκλησιαστικών]): τ. Β', Αθήνα 1857, σ. ις' + 367 (στον τίτλο η προσθήκη: με βιβλιογραφικά και κριτικά σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων. Στις σ. 237-351: Αλφαβητικός πίναξ, περιέχων συνοπτικήν βιογραφίαν των συγγραφέων, μεταφραστών και εκδοτών των εν τω Β' μέρει του παρόντος καταλόγου καταγεγραμμένων βιβλίων [φιλολογικών και επιστημονικών]). Η πρώτη έκδοση του έργου σε ένα τόμο το 1845. Η τρίτη δίτομη έκδοση βρίσκεται χειρόγραφη στα ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη Β18, και περιέχει 327 νέους τίτλους σε σχέση με τη δεύτερη, προερχόμενος από τις έρευνές του κυρίως στην Πετρούπολη. Η πρόθεση του συγγραφέα ήταν να καταχωρήσει τα βιβλιογραφικά λήμματα στον τ. Α' και τα βιογραφικά στον τ. Β' και να προσθέσει και τον αριθμό των σελίδων των βιβλίων ύστερα από υπόδειξη της Ακαδημίας Επιστημών της Πετρούπολης (την υπόδειξη είχαν κάνει και ο Α. Μουστοξύδης και ο Emilio de Tivaldo για την α' έκδοση αλλά όταν τύπωσε τη β' έκδοση τους αγνόησε). Στο ίδιο αρχείο υπάρχει μετάφραση της β' έκδοσης στα γαλλικά προκειμένου να εκδοθεί από την Ακαδημία Επιστημών της Πετρούπολης, η οποία ενέκρινε την έκδοση και εισηγήθηκε γι' αυτό στον υπουργό το 1856. (Βλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Η ανέκδοτη τρίτη έκδοση της Βιβλιογραφίας του Παπαδόπουλου Βρετού», *Ο Βιβλιόφιλος Δ'*, αρ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1950), 63· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η 'Νεοελληνική Φιλολογία' του Α. Παπαδόπουλου-Βρετού», *Επτανησιακόν Ημερολόγιον*, 1962, σ. 111-112 [= *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα 2003, σ. 197-200, 383-384].)

*Πραγματείας περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας του Παύλου Λάμπρου*²², ενώ το 1875 δημοσιεύεται από τον Στέφανο Κουμανούδη στοιχειώδης κατάλογος των ελληνικών εφημερίδων²³.

Η αναφορά στην πύκνωση των δημοσιεύσεων γραμματολογικών έργων στη δεκαετία του 1860, τα οποία περιέχουν σώματα βιογραφιών λογίων και δασκάλων από την Άλωση ως τον Αγώνα, αλλά και άλλες προσπάθειες που προηγήθηκαν, όπως εκείνη του Ιωσήφ Δεκιγάλα, που δημοσίευσε το 1846 βιογραφίες λογίων ως το 1838²⁴, ή του Άνθιμου Μαζαράκη, που δημοσίευσε το 1843 στη Βενετία *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*²⁵ σε ελληνική και ιταλική γλώσσα, έργο που παραπέμπει κατευθείαν

22. Παύλος Λάμπρος, «Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821», [1] *Χρυσάλλης*, τ. 3, τχ. 60 (30.6.1865), 361-364, [2] *Χρυσάλλης* τ. 3, τχ. 61 (15.7.1865), 398-402, [3] *Χρυσάλλης* τ. 4, τχ. 80 (30.4.1866), 169-172, [4] *Χρυσάλλης*, τ. 4, τχ. 94 (30.11.1866), [5] *Χρυσάλλης* τ. 4, τχ. 95 (15.12.1866), 597-602, [6] *Χρυσάλλης*, τ. 4, τχ. 96 (30.12.1866), 621-626, [7] *Πανδώρα*, τ. 18, τχ. 424 (15.11.1867), 305-310, [8] *Πανδώρα*, τ. 19, τχ. 440 (15.7.1868), 154-156, [9] *Παρνασσός*, τ. Ζ', τχ. 7 (Ιούλιος 1878), 517-523. Βλ. τη χρήση, έστω και χωρίς ευρητήριο, ανατύπωση, με ελαφρώς παραλλαγμένο τίτλο: Παύλου Λάμπρου, *Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι*, Εισαγωγή Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, Βιογραφία-εργογραφία Γεώργιος Λαγανάς, Αθήνα 1999. Το σημαντικό για την εποχή του δημοσίευμα του Π. Λάμπρου για τα ελληνικά τυπογραφεία της Ανατολής, κυρίως ως μαρτυρία μπορεί να χρησιμοποιείται σήμερα και συμπληρωματικά για τις μαρτυρίες που δημοσιεύει, πάντοτε με τον έλεγχο της μεταγενέστερης βιβλιογραφίας, της οποίας ούτε τα σημαντικότερα έργα δεν αναγράφονται στην εισαγωγή της ανατύπωσης: Γιώργος Δ. Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της (καθ' ημάς Ανατολής)» (1627-1827)*, Αθήνα 1997. Letterio Augliera, *Libri, politica, religione nel Levante del seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas, primo editore di testi greci nell'Oriente Ortodoso*, Βενετία 1996.

23. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Ελληνική περιοδική δημοσιογραφία [1811-1874]», *Οικονομική Επιθεώρησης* 3 (1875), 346-355.

24. *Σχεδιάσμα κατόπτρου της Νεοελληνικής Φιλολογίας ήτοι Ονομαστικός κατάλογος των νεωτέρων Ελλήνων Συγγραφέων τε και Μεταφραστών (δηλ. από του 1550 μέχρι τέλους του 1838) όπου σημειούνται και οι νεοελληνιστί συγγράψαντες αλλογενείς υπό Ιωσήφ Δε Κιγάλα, Ερμούπολη 1846*, 8ο, 111 σ. Φωτοανατύπωση: Εκδόσεις «Κουλτούρα», Αθήνα 1978. Βλ. και Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Ανθρ. Παπαδόπουλος Βρετός - Ιωσήφ Δε Κιγάλας. Δύο παράλληλες βιβλιογραφικές προσπάθειες», *Ο Εραμιστής* 19 (1993), 343-347.

25. *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας συγγραφέισα παρά Ανθίμου Μαζαράκη ιερέως και διδασκάλου του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου, Βενετία, Φοίνιξ, 1843*, 8ο, σ. ιδ' + 672. Ιταλική μετάφραση: *Vite degli uomini illustri dell' isola di Cefalonia scritte da Antimo Mazarachi sacerdote, e maestro nel collegio Flanginianio*,

στα αντίστοιχα ιταλικά και μάλιστα στο 10τομο έργο του Emilio de Tipaldo *Biografia degli uomini illustri Italiani*, Βενετία 1834-1845²⁶, όλα αυτά ήταν κίνητρα για την ολοκλήρωση του σχεδίου σύνταξης ενός βιογραφικού corpus της αναγεννήσεως του 1821.

Ο στόχος των απαριθμήσεων λογίων στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού ήταν να σχηματίσουν αλυσίδα των ελληνόγλωσσων λογίων από τον Όμηρο ως τον Αδαμάντιο Κοραή και να αποδείξουν τη συνέχεια της ελληνικής πνευματικής παραγωγής²⁷. Στην περίοδο που εξετάζουμε ο στόχος έχει αλλάξει. Η αφετηρία είναι το 1453 και το τέρμα το 1821. Αυτό ορίζεται ως άμεσο παρελθόν της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, που διαμορφώθηκε από το 1821 και ύστερα. Από την περίοδο του Αγώνα και ύστερα πρέπει να βιογραφηθούν όσοι διακρίθηκαν σε όλους τους τομείς του βίου.

Ο Αναστάσιος Γουάδος γεννήθηκε στο Γραμμένο των Ιωαννίνων το 1816. Από τους πρώτους φοιτητές της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1838-1841) ανακηρύχθηκε πρώτος διδάκτορας ιατρικής το 1843. Σπού-

---

tradotte dal greco in italiano da N. Tommaseo, Βενετία, Cecchini, 1843, 8ο, σ. XVI + 524 + 2 χ.αρ. Φωτοανατύπωση της ελληνικής έκδοσης: Δ. Καραβίας, Αθήνα 1999. Στον πρόλογο ο σκοπός του έργου εκφράζεται απερίφραστα: «Οθεν διά να εκδικήση τις την φίλην Πατρίδα κατά της συκοφαντίας και ύβρεως, και διά να σχίση το γελόιον κάλυμμα της δυναστείας των ημερών μας ποίος άραγε ήθελεν είσθαι ο αρμοδιώτερος τρόπος; Ειμή το να αποδείξή ότι η Ελλάς και εις τον καιρόν ακόμη των μεγαλητέρων δυστυχιών της είχεν άνδρας ενδόξους εις πολλά είδη γνώσεων;» (σ. η' -θ').

26. (Αιμίλιος Τυπάλδος-Πρετεντέρης) Emilio de Tipaldo, *Biografia degli Italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e ele contemporanei compilata da letterati Italiani di ogni provincia e pubblicata per cura del professore* -, τ. I-X, Βενετία, Cecchini, 1834-1845. Στο λεξικό βιογραφούνται και Έλληνες που έζησαν στην Ιταλία, ενώ υπάρχουν και ελληνικές συμβολές στη συγγραφή των λημμάτων.

27. Λουδοβίκος Σωτήρης, *Απολογία ιστορικοκριτική, συνθεσίσα μεν ελληνιστί υπό τινος φιλογενούς Έλληνος. Επεξεργασθείσα δε εις την κοινήν διάλεκτον των Ελλήνων μετά τινων σημειωμάτων υπό Αναστασίου ιερέως και Οικονόμου των Αμπελακίων... Δι' επιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβετού Ζακυνθίου*, Τεργέστη 1814, 8ο, σ. ν (= 13) + 3-248 σ. Το έργο κυκλοφόρησε και ιταλικά: *Apologia istorico critica composta in greco litterale dal sig. Luigi Sottiri, maggiore imperiale russo e dottore di medicina, e tradotte nell' italiano dal sig. Spiridione Prevetto*, Τεργέστη 1818, 8ο, 270 σ. Στον πρόλογο αναφέρεται ο σκοπός του βιβλίου: «Το παρόν βιβλίον [...] μ' όλον όπου αποβλέπει προς δικαίαν απολογίαν κατά των συκοφαντιών των δύο αλλογενών συκοφαντών του γένους ημών, Κομπαργώνη και Βερθόλδου, αλλ' ο κύριος σκοπός αφορά προς ωφέλειαν μάλλον του γένους». Βλ. και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Οι κατήγοροι του ελληνικού Γένους και η 'Απολογία ιστορικοκριτική' του Λουδοβίκου Σωτήρη (1727-1820)», εφημ. *Λευκαδίτικη Πνοή*, φ. 73 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2000).

δασε ιατρική και στο Παρίσι (1849-1850). Με πλούσιο ιατρικό έργο, μεταφραστής από τα γαλλικά ιατρικών συγγραμμάτων, εκδότης ιατρικών περιοδικών και γραμματέας της Ιατρικής Εταιρείας. Δημοσιογράφος και ρήτορας πολιτικών και κοινωνικών θεμάτων, σε σύγκρουση με τον Όθωνα, φυλακισμένος μια περίοδο και αργότερα αυτοεξόριστος, θα επανέλθει μετά την αλλαγή δυναστείας και θα διατηρήσει την κριτική στάση του καταθέτοντας τις δικές του προτάσεις για τα λιμνάζοντα πολιτικά και οικονομικά προβλήματα²⁸.

Το μεγάλο του έργο, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, εκδίδεται από το 1869 ως το 1876. Περιλαμβάνει 98 βιογραφίες χωρισμένες στις κοινωνικές κατηγορίες που ανήκουν οι βιογραφούμενοι και κατανεμημένες σε 8 τόμους: *Κλήρος, Παιδεία, Πλούτος ή Εμπόριον, Πλούτος και Θυσία, Συνεταιρισμός* (Φιλική Εταιρεία), *Πολιτικοί άνδρες, Ηρωες της ξηράς* (2 τόμοι). Οι άλλοι 4 τόμοι που προγραμματίζε ίσως δεν ολοκληρώθηκαν και πάντως δεν εκδόθηκαν. Οι κοινωνικές κατηγορίες που θα περιείχαν ήταν *Ηρωες της θαλάσσης και Φιλέλληνες*²⁹.

Η απarıθμηση των περιεχομένων του έργου, των αφιερώσεων στους πλούσιους χορηγούς των τόμων, αλλά κυρίως η ανάγνωση των προλεγόμενων και των τόμων της *Παιδείας* και του *Πλούτου* αποκαλύπτει ένα εξηγητικό σχήμα επαναλαμβανόμενο: έμποροι, λιτή διαβίωση – πλούτος – παιδεία – αναγέννηση – παιδεία – πρόοδος – εκπλήρωση προορισμού³⁰.

28. Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, «Ο πρώτος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Παρνασσός* 24 (1982), 496-508· Στέφανος Ν. Μπέττης, *Οι Ηπειρώτες αγωνιστές του '21 Βασίλειος και Σταύρος Γουδαίοι και ο ιατροφιλόσοφος Αναστάσιος Γούδας (Η ζωή και το έργο τους)*, Πάτρα 1995, 230 σ. Στις σ. 113-230: Γ' Αναστάσιος Ν. Γούδας ο νεότερος Πλούταρχος 1816-1882 (ο γιατρός, ο πολιτικός, ο λόγιος)· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών*, Αθήνα 1985, σ. 45-46.

29. Ο ίδιος ο Γούδας εξήγησε τη διάρθρωση του έργου του (τ. Α', 1869 και 21872, σ. ιδ') και περιγράφει εκείνοι που δεν πρόλαβε να εκδώσει (τ. Ζ', 1875, σ. 113). Η τύχη των χειρογράφων του φαίνεται ότι δεν ήταν καλή καθώς μας πληροφορεί ο γιος του ναύαρχος Μιχαήλ το 1930, βεβαιώνοντας ότι η βιογραφία των Τσουδερών ήταν αντίγραφο από το χειρόγραφο του πατέρα του, με δικές του διορθώσεις, που την είχε στείλει κατά τη συνήθειά του στην οικογένεια των Τσουδερών για διορθώσεις και παρατηρήσεις πριν δημοσιευτεί στον Θ' τόμο: «Τούτου ένεκα και διεσώθη η βιογραφία αυτή των Τσουδερών, καθόσον τα λοιπά του πατρός μου χειρόγραφα αγνώω τί απέγιναν, διότι από του 1884 εισελθών ως μαθητής εις την τότε συσταθείσαν το πρώτον Σχολήν των ναυτικών δοκίμων απεμακρύνθη της πατρικής οικίας επί πολλά έτη» (Μπέττης, ό.π., σ. 183, από *Βιογραφία Τσουδερών*, Αθήνα 1930, σ. 39).

30. «Και τω όντι αφ' ης εποχής το εμπόριον ήλθεν εις επικουρίαν της παιδείας αυτή

Ως προς τον τρόπο της έρευνας και της συγγραφής πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γούδας αναζητεί και χρησιμοποιεί τα οικογενειακά και ατομικά αρχεία των βιογραφούμενων. Τα οικογενειακά αρχεία τού έδωσαν τη δυνατότητα να βιογραφήσει περισσότερα του ενός διαπρέψαντα μέλη, γι' αυτό σε αρκετές περιπτώσεις επέγραψε τις βιογραφίες με το όνομα της οικογένειας: Ριζάρια, Κολοκοτρώναι.

Ταξίδεψε και στις εστίες των οικογενειών όπου φυλάσσονταν τα αρχεία και ζούσαν οι απόγονοι αλλά και στα πεδία των μαχών:

[...] ουδεμίαν όμως μάχην ή ναυμαχίαν εν τοις βίοις των ηρώων θα δημοσιεύσω-
μεν, χωρίς πρότερον να επισκεφθώμεν και αύθις τα μέρη, ένθα συνέβησαν αύται, και
να συλλέξωμεν επιτοπίως και τας εκ παραδόσεως πληροφορίας,

και συνομίλησε με όσους επιζώντες μπόρεσε να συναντήσει για τη συλλογή μαρτυριών:

επολαπλασιάστη εις βαθμόν τεράστιον. Και δυνάμεθα να είπωμεν, ότι δεν εγενήθη εν τη Ανατολή ανήρ, ο δυνάμενος να διαπρέψη διά της παιδείας και μη ευρών παρά τοις εμπόροις τα προς εκπλήρωσιν της επιθυμίας του. Είναι δε αναντίρρητον, ότι αν μη υπήρχε η ευγενής αύτη διάθεσις παρά τοις εμπόροις πολλοί μεν των λογίων του έθνους δεν ήθελον διαπρέψη: πολλά δε των έργων αυτών ήθελον σήπασθαι ανέκδοτα» (*Βίοι Παράλληλοι*, τ. Β', 1870, σ. λε'). Από τα μέσα του 18ου αιώνα ως τα χρόνια του Γούδα διαμορφώθηκε και αναπαράχθηκε το αρχέτυπο του αυτοδημιούργητου εμπόρου, λιτοδαιτού και οικονόμου, συχνά χωρίς σύζυγο, που αποταμιεύει για να γίνει ευεργέτης της πατριότητας, της μικρής και μεγάλης πατρίδας, των ευαγών και θρησκευτικών ιδρυμάτων, με πρώτο παράδειγμα το όνομα των Ζωσιμάδων και κύριο τόπο καταγωγής την Ήπειρο. Αν αναζητήσουμε πλαίσιο αναφοράς αυτού του αρχέτυπου θα πρέπει να εξετάσουμε τη διαιώνιση του αρχαίου προτύπου που κήρυτταν οι διδάχοι της Τουρκοκρατίας για την επιβίωση των ορθόδοξων ραγιάδων απέναντι στη φτώχεια (που μόλις επέτρεπε την επιβίωση) και τις ληστρικές φορολογικές αξιώσεις των κυριάρχων, που οδηγούσαν στην καταχρέωση και στήριζαν τους μηχανισμούς των εξισλαμισμών. (Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 167-210.) Η προκοπή αυτών των αγροτόπαιδων των ραγιάδων στην Ξενιτιά σε συνδυασμό με τη λιτή διαβίωση οδηγούσε στη συγκέντρωση πλούτου και στην ευποιία προκειμένου να έχουν σχολεία και βιβλία τα παιδιά που έμειναν πίσω στην πατρίδα ή τα παιδιά της παροικίας και άλλοι που είχαν άλλες ανάγκες. Μια και έχουμε παράδειγμα τους Ζωσιμάδες, ας θυμηθούμε ότι η ελληνική αδελφότητα στη Νίζνα ήταν οργανωμένη με πρότυπα κοινοβιακού μοναχισμού, όπως αποδεικνύει το καταστατικό της (βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το καταστατικό της ελληνικής εμπορικής κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα 1997, σ. XXVIII + 243).

ουδέν απολύτως θα ισχυρισθώμεν, εάν μη έχωμεν πρόχειρον και μίαν τουλάχιστον μαρτυρίαν προς απόδειξιν του ισχυρισμού ημών. Την μαρτυρίαν ταύτην οσάκις ένεκα ισχυρών λόγων δεν μας είναι απηγορευμένον, θα μνημονεύσωμεν περιστατωμένως εν τω συγγράμματι ημών ίνα εκτιμήση και ο αναγνώστης το αξιόπιστον αυτής³¹.

Η βιογράφηση περισσοτέρων μελών οικογενειών, που έζησαν πριν αλλά και μετά τον Αγώνα, και η συμπερίληψη παλαιότερων κληρικών και λογίων (π.χ. Ευγένιος Βούλγαρης, Νικηφόρος Θεοτόκης), τα μακρά προλεγόμενα σε κάθε κοινωνική κατηγορία με αναδρομικές εξιστορήσεις και παρεκβατικές αναφορές για παλαιότερα, αλλά και σύγχρονα προβλήματα, καθιστούν το έργο βαρύ, αλλά πλούσιο σε πληροφορίες και κρίσεις. Τα χρονογραφικά του τμήματα είναι σε πολλές περιπτώσεις μοναδικές μαρτυρίες, έστω διαθλασμένες, και γι' αυτό το έργο χρησιμοποιήθηκε και ως πηγή από τους μεταγενέστερους ιστορικούς.

Ο μελετητής των Βίων παραλλήλων αλλά και των μικρότερων συγγραφών του Γούδα δύσκολα ανιχνεύει το κυρίαρχο ιδεολογικό του στίγμα καθώς ο συγγραφέας βρίσκεται μπροστά σε διαρκείς αναζητήσεις και κοινωνικές συγκρούσεις και μεταφέρει πολλά από τα αιτήματα του καιρού του στο ερευνώμενο παρελθόν.

Βίοι παράλληλοι, επέγραψε το έργο του για να παραπέμπει στον Πλούταρχο. Αλλά γνώριζε ότι δεν είναι παράλληλοι και δικαιολογείται:

[...] τίνος άλλου έθνους αι περιπέτειαι, και τίνων άλλων ανδρών η καρτερία, η αυταπάρνησις, ο πατριωτισμός ή και αυτός ο αληθής ηρωϊσμός είναι δυνατόν να παραλληλισθώσι προς τα των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών; Μεγάλα έθνη και μεγαλείτεροι των νεωτέρων Ελλήνων άνδρες υπάρχουν βεβαίως πολλοί εν τω κόσμω [...]. Ουδέν όμως έθνος υπέστη τόσα, όσα το Ελληνικόν, και ουδενός ετέρου οι άνδρες, από σμικρών ορμώμενοι, διεπράξαντο και έπαθον τοσάυτα όσα οι πατέρες ημών³². [...] Απαντα ταύτα είναι έργα της θείας προνοίας και αν μη επεκυρούντο υπό της συγχρόνου ιστορίας, οι μεταγενέστεροι ήθελον θεωρεί ίσως ως μύθους, επινοηθέντας παρ' ημών των Ελλήνων [...]³³.

Στο ερώτημα της εποχής για τη συνέχεια του ελληνισμού απαντά με αναφορά στους αρχαίους, «θεωρούμε παν το υπό των αρχαίων ημών προγόνων επεξεργασθέν ως το τελειότερον»³⁴, παράδειγμα και νομιμοποιητικό πλαίσιο για ό,τι διατυπώνεται στο παρόν και στο μέλλον. Ο Μέγας Αλέξαν-

31. *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Α', 1869 και ²1872, σ. ις'.

32. Στο ίδιο, σ. ε'-ς'.

33. Στο ίδιο, σ. η'.

34. Στο ίδιο, σ. ε'. Είναι η πρώτη φράση της εισαγωγής του και τον αφορισμό τον εισάγει με το αποκαλυπτικό «Συνειθίσαντες παιδιθήεν να θεωρώμεν».

δρος διέδωσε στην Ανατολή και στα πέρατα της γνωστής οικουμένης ελληνικό πολιτισμό. «Ο Ελληνισμός συνεχώνευσεν ειρηνικώς βραδύτερον και πολλά έτερα στοιχεία εισβαλόντα εις την Ανατολήν»³⁵. Διστάζει να υποστηρίξει τον μετασχηματισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε ελληνική παρ' όλο που σε ρητορικό του κείμενο θα φθάσει να υποστηρίξει «Ρωμαϊσμός και σλαβισμός και γαλλισμός και ισπανισμός και ενετισμός εξελληνίσθησαν»³⁶.

Το δικό του πρόβλημα είναι η αναγέννηση της Ελλάδας. Η αποκατάσταση της χρονικής συνέχειας με ό,τι έχει προηγηθεί γίνεται κυρίως μέσα από τη σύγκριση: «[...] ο αγών εκείνος ο αρχαίος έχει πολλήν την ομοιότητα μετά του ιερού ημών αγώνος»³⁷. Τα παραδείγματα είναι από τις θυσίες των αγωνιστών στην Αρχαιότητα και το 1821 και τη μεγάλη προσφορά των εμπόρων υπέρ της κοινής πατρίδας.

Αλλά φαίνεται να πλησιάζει το ρομαντικό σχήμα της εποχής του και της γενεάς του, που βιώνει τη διάψευση των προσδοκιών στο μοναρχικό κρατίδιο με την ασφυκτική στενότητα των συνόρων, τις συγκρούσεις, τη φτώχεια και την υπανάπτυξη, την εκπνοή του φιλελληνισμού, την αμφισβήτηση των «φαλμεραγιέρων» και την απραξία των νεοτέρων: έναντι των γιγάντων του Αγώνα οι απόγονοι μοιάζουν με πυγμαίους και νάνους³⁸. Αλλά και σ' αυτό το σχήμα δεν θέλει να προσχωρήσει και αναζητά αγωνιστικότερη και ηρωικότερη άμιλλα προς τους αρχαίους και τους αγωνιστές καθώς πιστεύει στον προορισμό της Μεγάλης Ιδέας και το φωτισμό της Ανατολής³⁹.

Η υποδοχή του έργου του Γούδα ήταν θερμή. Οι δύο πρώτοι τόμοι ανατυπώθηκαν αμέσως (1872, 1874). Η πολιτεία, ο Τύπος, οι λόγιοι, οι χορηγοί, οι αναγνώστες το υποδέχθηκαν θετικά⁴⁰. Ο τυπογράφος και εκδότης της Πάτρας

35. Στο ίδιο, τ. Β', σ. κβ'.

36. Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Ανατολής*, Αθήνα 1876, σ. 4.

37. *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Α', σ. ζ', θ'.

38. Στο ίδιο, σ. ι' και τ. Γ', 1870, σ. 245. Πβ. και Παν. Μουλλάς, «Σχέσεις της νεοελληνικής με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία (1830-1920)», *Δελτίο Εταιρείας Σπουδών και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη)*, 2 (1978), 58-59.

39. Στο ίδιο, τ. Α', σ. ιε'. *Μέλισσα των Αθηνών*, τ. Α', 1864, σ. 96 (πβ. Μπέττης, ό.π., σ. 162), όπου αναφορά στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας όχι με τα όπλα «τα οποία δεν τα έχουμε, αλλά θα φθάσωμεν εκεί ασφαλέστερον αν μεταχειρισθώμεν άροτρα, τέχνες, επιστήμες και πολιτισμόν».

40. Ο Γούδας σε πολλές σελίδες του έργου ανατυπώνει τις βιβλιοπαρουσιάσεις και τις επιστολές που αναφέρονταν στο έργο του, και όταν αυτό επικρίθηκε απάντησε με έντονο τρόπο. Χαρακτηριστική είναι μια προσθήκη στη β' έκδοση του Α' τόμου, σ. ιβ': «[...] μετά συγκινήσεως δ' ανομολογούμεν, ότι ο σκοπός ημών ούτως επέτυχε πληρέστατα.

Αγαπητός Αγαπητός τύπωσε το 1877 την εκλαϊκευτική εκδοχή των βίων: *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνιστάι της Ελλάδος. Εταιριστάι, κατηγορητάι, κληρικοί, πολιτικοί, στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης. Δωρητάι, Λόγιοι, Ευεργέται*, με 520 σελίδες και 80 βιογραφίες, σε μεγάλη επικάλυψη με τα περιεχόμενα των *Βίων Παράλληλων* και ιδεολογική συνοχή⁴¹.

Ο Γούδας, ακολουθώντας το παράδειγμα των ελληνικών περιοδικών, θέλησε να κοσμήσει το έργο του με προσωπογραφίες των βιογραφούμενων.

Προσβέοντες την αρχήν να προτιμώμεν πάντοτε τα εγχώρια των ξένων, παρηγγελάμεν και τας εικόνας ενταύθα· και αι μεν του πρώτου τόμου, καιτοι αδρώς πληρωθείσαι, κατεσκευάσθησαν όμως μετ' ανεπίστου ασυνειδησίας· τινάς δε των του δευτέρου επεξεργάσθη επιμελέστερον ο ευσυνειδήτος Βασιλείος Σάββας· και τας του ανά χείρας, υπ' αυτού τούτου φιλοτίμως επεξεργασθείσας, θεωρούμεν ως εγγιζούσας εις το τέλειον. Είθε να ενισυθῆ υπό τινος ο αξιόλογος ούτος νέος να τελειοποιήση την τσώσ αναγκάϊαν τέχνην του και εν Ευρώπη⁴².

Μόλις αναγνωσθέντος του βίου του Καπλάνη και εξ όσων διηγήθη ημίν ο εν Θεσσαλονίκη Πρόξενος Βατικιώτης εμιμήθη αυτόν εν Καστορία ο Κώστας Ράλλης, διά δυσχλίων μεν λίρων προκίσας την σχολήν της πατρίδος του, τον δ' ευπαίδευτον Καπλανίδην πέμψας εις Λειψίαν να τελειοποιηθῆ, ίνα διδάσκη εν Καστορία». Για την υποδοχή του έργου γενικά βλ. Μπέττης, ό.π., σ. 184-192. Η απαγόρευση του βιβλίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τού δημιούργησε μεγάλα οικονομικά προβλήματα (βλ. τ. Ζ', σ. 113) καθώς η κρατική συνδρομή και οι χορηγοί δεν στήριζαν ώς το τέλος το εκδοτικό του πρόγραμμα. Η απαγόρευση αυτή έπαψε να ισχύει από το 1875 και έτσι μπόρεσε να κυκλοφορήσει τον Ζ' και Η' τόμο, αναθεωρώντας τη δήλωσή του, στην εισαγωγή του ζ', ότι αυτός θα ήταν ο τελευταίος (Μπέττης, ό.π., σ. 190). Χαρακτηριστικές είναι οι προσπάθειές του να σπάσει την απαγόρευση διοχετεύοντας βιβλία του (Μπέττης, ό.π., σ. 211-218) όχι για οικονομικούς λόγους αλλά γιατί ήθελε να διαβαστούν.

41. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, τ. Α', Πάτρα 31995, στ. 34-35. Είχε προηγηθεί το 1876 το βιβλίο του Χρονογράφος ή χρονολόγος από κτίσεως κόσμου μέχρι τέλους Ιουνίου 1876, με την παραδοχή «ότι η γνώσις της ιστορίας αναγκαία τάτη και λυσίτελεστάτη αποβαίνει εις πάσας τας κοινωνικάς τάξεις ως εκθέτουσα και παριστάνουσα πάντα τα βήματα της ανθρωπότητος, τα φαύλα ή αγαθά έργα του ατόμου ή των κοινωνιών και διαφωτίζουσα ούτω τον άνθρωπον ώστε να διατελῆ εν συνεχεί γνώσει του παρεθόντος, παρόντος και μέλλοντος και να παρασκευάζη διά τούτων εν μέλλον σύμφωνον προς την τελειοποίησιν αυτού» καθώς «την έλλειψιν της Γενικής και συνοπτικής ιστορίας ταύτης οι πάντες αναγνωρίζουσιν, και αυτοί οι ποιμένες και γεωργοί τοιαύτην καθεκάστην επιζητούσιν, διότι θέλουσιν ευρίσκειν εις τας ώρας της αναπαύσεως των όλα τα εν τω Κόσμω συμβάντα». Λιγότερο φιλόδοξο, αλλά προς την ίδια κατεύθυνση, ήταν το βιβλιαράκι *Ιστορία των κατά θάλασσαν αγωνιστών του ιερού ελληνικού αγώνος του 1821 υπό Γεωργίου Φωτοπούλου*, Αθήνα, Γ. Μελισταγής, 1870 (εξώφυλλο 1871). 8σ., σ. 56.

42. *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Γ', 1870, σ. 368. Πβ. και τ. Β', 1870, σ. η'. Η εικονογράφηση

Η φράση «τα εγχώρια των ξένων» ίσως να είναι υπαινιγμός για τον Μαρίνο Παπαδόπουλο Βρετού⁴³ και τους 11 τόμους τους *Εθνικού Ημερολογίου*, που τύπωσε στο Παρίσι από το 1861 ως το 1871, με εικονογράφηση πρωτόγνωρη για ελληνικό έντυπο και εφάμιλλη των ευρωπαϊκών προτύπων. Εκτός από τις εικόνες οικισμών, τοπίων, αρχαιοτήτων, έργων τέχνης και σκηνών του βίου, το *Ημερολόγιον* περιέχει και εκατοντάδες προσωπογραφίες Ελλήνων και ξένων διαλαμψάντων ανδρών και γυναικών. Υπάρχουν 294 προσωπογραφίες νεοελλήνων από τον 18ο αιώνα (και λίγων προγενεστέρων) ως τον Αγώνα αλλά και εικόνες ζώντων επωνύμων της ελληνικής κοινωνίας, της ομογένειας και της διασποράς. Στους τόμους υπάρχουν «Βιογραφικά σημειώσεις περί των εικονογραφηθέντων προσώπων» με καλά σύντομα βιογραφικά σημειώματα. Πηγή για την εικονογράφηση και τη βιογράφηση των προσώπων επιδιώχθηκε να είναι οι εικοινοζόμενοι ή οι απόγονοί τους. Σε πολλές περιπτώσεις αντιγράφονται εικόνες από γνωστά λευκώματα του Friedel, του Hess ή του Boggi και από άλλα εικονογραφημένα περιηγητικά βιβλία ή μεμονωμένες χαλκογραφίες και πίνακες.

Σε μια εποχή που η διάδοση της εικόνας ήταν δύσκολη και δαπανηρή, το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (1882) δεν είχε ιδρυθεί και τα Λευκώματα και τα

του Α' τόμου δεν ευτύχησε: «Η εν τω βίω Κυρίλλου του Ζ'. δημοσιευομένη εστάλη ημίν επισήμως εκ φωτογραφίας, ως εικών του αιδιόμου τούτου Πατριάρχου. Αμέσως εγένετο υπό των Αθήναις φίλων η παρατήρησις ότι δεν ομοιάζει. Ο δε Πέτρος Τζάνος, Γενικός πρόξενος της Αυτού Ελλ. Μεγαλειότητος εν Αλεξανδρεία, μας εβεβαίωσεν ότι η εικών αυτή είναι του αιδιόμου Πρωΐου, του συναπαγχονισθέντος εν Κωνσταντινουπόλει. Δημοσιεύομεν λοιπόν ταύτην άνευ επιγραφής. Τας δε λοιπάς αντέγραψε και εξυλογράφησε κατά δυστυχίαν αμελώς ο Αθανάσιος Πάλλης, αντί ουκ ευκαταφρονήτου τιμήματος» (σ. μς' - μζ'). Στον τελευταίο τυπωμένο Η' τόμο τα προβλήματα είναι ακόμη μεγαλύτερα: «Πολλὼν δε των εικόνων του ανά χείρας τόμου, μη συνδραμούσης της κυβερνήσεως κ' εξαντλήσαντες τους πόρους, παρεκαλέσαμεν τους ευπόρους εκ των ενδιαφερομένων απογόνων να παραγγείλωσι τα ξυλογραφήματα: και τινες μεν πάνυ προθύμως έσπευσαν: τινές δ' άλλοι και τοι προθυμοποιηθέντες, δεν επέτυχον όμως ένεκα αδεξιότητος των ξυλογράφων και άλλους ηπάτησαν ούτοι και δεν κατεσκεύασαν εγκαίρως τα ξυλογραφήματα. Τούτων λοιπόν ένεκεν πεντακόσια περίπου αντίτυπα του τόμου τούτου δημοσιεύονται ελλιπή κατά τινας εικόνες. Εις δε τα λοιπά θα προστεθώσι και αι εικόνες των στρατηγών Β. Πετιμεζά, Ιωάννου Δυοβουνιώτου, Γεωργίου Δυοβουνιώτου, Χριστ. Χατζή Πέτρου, Κώστα Μπότσαρη, Μουρτζίνου, και άλλων ίσως».

43. Λάμπρος Βαρελάς, «Η άγνωστη λογοτεχνική δραστηριότητα του Κερκυραίου Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού (1828-1871)», *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002. Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 255-265, όπου και επιλογή αναγραφών από την εργογραφία του.

Ηρώα ήταν απρόσιτα, το *Ημερολόγιο* Βρετού παρουσίασε ένα εικονογραφικό σύνολο, το οποίο έγινε αναφορά για τους σύγχρονους και τους μεταγενέστερους. Ας σημειωθεί ότι πολλές από τις ξυλογραφίες των προσώπων και τις ορειχαλκογραφίες των τοπίων πουλιώνταν και ξεχωριστά από το *Ημερολόγιο* και ίσως η ανάρτησή τους στους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους να επηρέασε την ελληνική καλαισθησία και παιδεία⁴⁴.

44. Συγκεντρώνω από τους τόμους του *Ημερολογίου* τις κυριότερες αναφορές στην εικονογράφησή του: «[...] και τελευταίον εκ των εικόνων ανδρών ομογενών, αριγνώτων και εκ των αλλογενών, όσους σχέσις πολιτική ή διανοητική συνέδεσε μετά των Ελλήνων. Τις αγνοεί, ότι η σιωπηλή μέν, αλλά και λαμπρόφωτος εξεικόνισις των όπως και όπου ποτέ διαπρεψάντων και ευδοκιμησάντων, καν τους τοίχους των οικιών, καν τα μουσεία και τας πινακοθήκας, καν τας των βιβλίων σελίδας κοσμή, μετά της άλλης ψυχαγωγίας του φιλοτέχνου και φιλοκάλου θεατού, την μνήμην αυτών εμψυχούσα κλεΐζει συνάμα και διακονίζει διά της συνεχούς αναμνήσεως την αρετήν αυτών και όσπιν άλλην έσχον υπερουχήν: Τις αγνοεί, ότι η εικόν, τέρπουσα την όρασιν, γίνεται και υπόδειγμα του ορόντος, εάν ο εικονιζόμενος υπήρξεν επιφανής τις και έξοχος;» (τ. Γ', 1863, σ. 5.)

«Εικόνες υπέρ τας τεσσαράκοντα κοσμούσι, κατά την υπόσχεσιν, του *Ημερολογίου* τας σελίδας, πολλάί μεν λιθογραφηθείσαι από ζώσης φύσεως, αι δε λοιπαί κατά προλαβόντα πρότυπα. Αι ανθρώπινα παριστάσιν άνδρας ωφελήσαντας το πανελληνιον πλέον ή έλαττον φιλοσοφικώς, πολιτικώς, στρατιωτικώς, Ελπίζεται να εκδώσωμεν κατά το προσεχές έτος πενήκοντα, εξαιρέτως ανδρών του τελευταίου Ελληνικού αγώνος, αν εγκλίρωσ λάβωμεν έκτυπα των ευκλεεστέρων υιών της πατρίδος, των οποίων η μορφή αγνοείται παντάπασιν ή διά μετριοφροσύνην άκαίρον, ή εξ αμελείας. Οπότε η φωτογραφία κατέστη τανύν το κοινόν και πανταχού παρόν κάτοπτρον των ατόμων εκατέρου του φύλου, επιφανών τε και αφανών, εκλείπει πάσα ιδέα επάρσεως εν τη εικονίσει' και το παρελθόν συνενούται σφικτότερον μετά του παρόντος και μέλλοντος διά της ζωηροτέρας αναμνήσεως των εν εικόνι διαπορευομένων υιών της γης και του ουρανού. Τις άλλος παρά τον εκδότην του ανά χείρας *Ημερολογίου* έχει τας επί διασημότητι αξιώσεις ήττονας; Και όμως δεν είναι απίθανον να ιδη ποτέ και αυτού την εικόνα ο αναγνώστης εν τω χωρῷ τόσων δοξών, τόσων λαμπροτήτων πολιτικών τε και διανοητικών» (τ. Γ', 1863, σ. 284).

«Η δημοσίευσις των εικόνων γίνεται ενίοτε ουχί κατ' αξίαν, αλλά κατά τύχην· η δ' απεικόνισις δεν είναι πάντοτε άμεμπτος. Εκ των ενόντων όμως δεν ηδυνάμην να προσδοκῶ εντελεστέραν επιτυχίαν· εις μάτην ως επί το πλείστον εζήτησα δι' όλων των ερικτών μέσων την επί επιστροφή αποστολήν εικόνων· ομοίως ατυχής υπήρξα ως προς την βιογραφικήν ύλην, ην παρά πολλών εζήτησα. Οθεν ηναγκάσθην πολλάκις μόλις να ποιήσω μνείαν του ονόματος διασημών προσώπων εκ των εικονογραφηθέντων εν τω παρόντι τόμῳ» (τ. Ε', 1865, σ. 387· τ. Ζ', 1867, σ. 476).

Από τις κρίσεις των άλλων εντύπων που αναδημοσίευσε το *Ημερολόγιο* ανατυπώνομε απόσπασμα από την *Πανδώρα*, 1 Δεκεμβρίου 1865: «Το Εθνικόν *Ημερολόγιο*ν περιέχει και άλλο τι άξιον λόγου καθ' ημάς· τα ομοιώματα λέγομεν ανδρών εκ τε των

Παρουσιάζοντας περισσότερο τη διαδρομή προς την κρυστάλλωση του εθνικού βιογραφικού πανθέου και συμπληρωματικά του προσωπογραφικού, θέλησα να φωτίσω τη διαμόρφωση των σχημάτων για την προσέγγιση του παρελθόντος, μέσα από την αποτίμηση των ατομικών συνεισφορών στην ιστορική εξέλιξη. Ένας δρόμος μονομερής και επισφαλής, όπως το αναγνώριζε και ο ίδιος ο Γούδας:

Ενταύθα ίσως παρατηρήσει τις, ότι ουδεμία γίνεται μεία περί της πολυτίμου του λαού τάξεως, αλλ' επί του αγώνος, ως γνωστόν, ολίγοι μόνον διέπρεψαν ένεκα της καταγωγής των· άπαντες δε οι λοιποί εξήλθον εκ των σπλάγχχνων του λαού· εν αυτώ γεγενήθησαν, εν αυτώ εμορφώθησαν, και εις αυτών αντανακλά άπασα η δόξα των, υφ' οίον δήποτε επάγγελμα ή αξίωμα και αν διέπρεψαν¹⁵.

ημεδαπών και των ξένων. Αι εικονογραφίαι δε αύται δεν δημοσιεύονται προς κολακείαν ή ανάμνησιν, αλλά μάλλον δι' εκείνους οίτινες αναζητούσιν εις τους χαρακτήρας του προσώπου την ερμηνείαν του νοός ή της καρδίας. Επεξέλθετε τας σελίδας 17, 49, 81 και 113· του Ποτλή λόγου χάριν το ήθος εμφανίζει σκέψιν, του Βράϊλα το μέτωπον βαθύνοϊαν, του Χριστοπούλου και του Βούρου η φαιδρότης των οφθαλμών σαρκασμόν, του Καραθεοδωρή η σκυθρωπότης εμβρίθειαν, και του Κουμουνδούρου το βλέμμα παράστημα και τόλμην. Οι μακράν της Ελλάδος ζώντες χάρουσι, και οι μεταγενέστεροι θα ευγνωμονώσι μακθάνοντες και εκ του ήθους την επικρατούσαν ιδιότητα του εικονιζομένου. Ως τοιούτο το Εθνικόν Ημερολόγιον θέλει βεβαίως και κοσμήσει και κοσμηθή· και θέλει μεν κοσμήσει τας βιβλιοθήκας των εντός και εκτός της Ελλάδος ομογενών· θέλει δε κοσμηθή υπό των απαλοχρών και αριστοπόνων χειρών του ωραίου φύλου, εις ας θα σπεύσωσι, δεν αμφιβάλλομεν, ν' αποθέσωσιν αυτό κατά την πρώτην του έτους οι λάτραι του καλού, οίτινες ούτε ολίγοι ούτε ψυχροί είναι εις τας χώρας του Περικλέους, του Ομήρου, του Αλεξάνδρου και των Παλαιολόγων» (τ. Ζ', 1867, σ. 340).

45. *Βίος Παράλληλοι*, τ. Α', 1870, 21872 σ. ιε'. Ο Γούδας για να καλύψει αυτή την έλλειψη δήλωνε στα προλεγόμενα του σ' τόμου, 1874, σ. β', ότι είχε πρόθεση να δημοσιεύσει στον ΙΒ' τόμο του έργου, με αλφαβητική τάξη «τ' αφορώντα τους εκ του αφανούς, ή και εκ μικρών θέσεων συντελέσαντας».

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΩΝ
(1828-1876) ΚΑΤΑ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΒΙΩΝ ΠΑΡΑΛΛΗΛΩΝ
ΤΟΥ Α. ΓΟΥΔΑ

1. *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη... υπό Γεωργίου Γαζή, Αίγινα, Εθνική τυπογραφία, 1828, 8ο, σ. 35 + 1 χαρ. (ΓΜ 1736.)*
2. *Βιογραφική Ιστορία του αθανάτου ήρωος Μάρκου Μπότσαρη... παρά Σπυρίδωνος Μεταξά Ζακυνθίου, Κέρκυρα, Τυπογραφία Διοικήσεως, 1831, 8ο, σ. 23. (ΓΜ 2029.)*
3. *Ο Καραϊσκάκης, ή του Καραϊσκάκη βιογραφία... [υπό Δημητρίου Αιυιάνου], Χαλκίδα, Κ. Μ. Αρσενιάδης, 1834, 8ο, σ. β' + 208. (ΓΜ 2399.)*
4. *Νεώτατα της Ελλάδος κατά της Ασίας τρόπαια. Ήτοι βιογραφίαι των νεωτάτων Ελλήνων Ηρώων... Τμήμα α' περιέχον την βιογραφία του Κ. Κανάρη υπό Ν. [Ικολάου] Α. [ργυριάδου], Λειψία, Τρσφελδ, 1835, 12ο, σ. VIII + 51 + 4 χαρ. (ΓΜ 2531.)*
5. *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως... υπό Γεωργίου Αιυιάνου. Τόμος Α' περιέχον Ι. Βιογραφίαν..., Αθήνα, Κ. Ράλλης, 1838, 8ο, σ. μ' + 86. (ΓΜ 3047.)*
6. *Βίοι του Β. Φραγκλίνου και Α. Κοραή... Υπό Χ. [ρίστου] Α. [ναστασιάδου], Ερμούπολη, Γεώργιος Πολυμέρης, 1839, 8ο, σ. ιβ' + 68. (ΓΜ 3094.)*
7. *Ιστορία Κωνσταντίνου Καναρίου Ψαριανού πυρπολιστού... παρά Γεωργίου Κουτούφα..., Λιβόρνο, Ευγ. Ποτσολίνος, 1840, 8ο, σ. 32. (ΓΜ 3330.)*
8. *Βίος και Πολιτεία του Ιερομάρτυρος Γρηγορίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως υπό * * [Κροκιδά]... Αθήνα, Καραμπίνης-Βάφας, 1858, 8ο, σ. 134. (ΓΜ 5916.)*
9. *Γερμανός ο Παλαιών Πατρών... Δ. Αιυιάν, Αθήνα, τυπ. της Αθήνας, 1854, 8ο, σ. 16. (ΓΜ 6194.)*
10. *Ιστορικά διασφήσεις επί της πατρίδος Ευγενίου του Βουλγάρεως... υπό Νικολ. Κατραμή, Ζάκυνθος, Ραφτάνης, 1854, 8ο, σ. η' + 112. (ΓΜ 6246.)*
11. *Αλέξανδρος Στούρζας. Βιογραφικόν σχεδιάσμα υπό του... Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων... Αθήνα, Καραμπίνης-Βάφας, 1855, 8ο, σ. 131. (ΓΜ 6387.)*

Συντομογραφίες: ΓΜ = Δ. Σ. Γκίνης - Β. Γ. Μέζας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1939-1957. ΓΜ Α = Κ. Θ. Δημαράς, «*Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες*», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 51-55. Μαυρής = Νικόλαος Μαυρής, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1897* (δαχτυλόγραφη ανέκδοτη βιβλιογραφία. Αρχείο Άλκη Αγγέλου).

12. *Ο Βίος του Χατζή Χρήστου...* υπό Π. Γ. Σπορίδη... Αθήνα, Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1855. 8ο, σ. 55. (ΓΜ 6495.)
13. *Ιωάννης Ζαμπέλιος* [στο τέλος:] Θ. Γ. Κλαδάς. [Ανάτυπο από *Πανδώρα* 7 (1856-1857), 391-405.] 8ο, σ. 38. (ΓΜ 8262· το χρονολογούν: 1860. Το τοποθέτησα στο 1857 όταν θα ήταν λογικό να εκδοθεί ένα ανασεληδοποιημένο ανάτυπο.)
14. *Περί του αιδιίμου διδασκάλου Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων...* υπό Ε***. (Εκ της Θελξινόης). Κωνσταντινούπολη, Ιγνατιάδης, 1857. (ΓΜ Α15.)
15. *Βίος Νεοφύτου Δούκα*, υπό Σπυρ. Αθανασιάδου... Αθήνα, Μαυρομμάτης, 1858. 8ο, σ. 24. (ΓΜ 7473.)
16. *Βίος Γρηγορίου Μητροπολίτου Ειρηνουπόλεως και Βατοπαϊδίου* υπό Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων... Αθήνα, Καραμπίνης-Βάφας, 1860. 8ο, 4 χαρ. + 72. (ΓΜ 8134.)
17. *Σύντομος βιογραφία του αιδιίμου Ρήγγα Φεραίου...* [Χριστόφορος Περραιβός], Αθήνα, Ιω. Αγγελόπουλος, 1860. 8ο, σ. 59. (ΓΜ 8448.)
18. *Βίος Κατζαντώνη* υπό Επαμινώνδα Φραγγίστα... Αθήνα, Σούτσας-Κτενάς, 1862. 8ο, σ. 74. (ΓΜ 9004.)
19. *Βίος Δ. Γ. Παπανικολή* εξ Ψαρρών. Υπό Γεωργ. Κ. του Παπασιλιώτου... Ερμούπολη, Βαρβαρέσος, 1865. 8ο, σ. ε' + 156 + 14. (Μαυρής 471.)
20. *Τα κατά τον αιδιίμον...* Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε'... υπό... Γ. Γ. Παπαδόπουλου... εκδοθέντα υπό Γ. Π. Αγγελόπουλου... τ. Α', τ. Β', Αθήνα, Εθνικό τυπογραφείο, 1865, 1866. 8ο, σ. 440 + 564. (Μαυρής 799, 1174.)
21. *Κωνσταντίου Α' του από Σιναίου αιδιίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως του Βυζαντίου Βιογραφία και συγγραφαί οι ελάσσονες...* υπό Θεοδώρου Μ. Αριστοκλέους... Κωνσταντινούπολη, τυπ. «Προόδου», 1866. 8ο, σ. ιγ' + 1 χαρ. + 490. (Μαυρής 1025.)
22. *Βιογραφία του Κεφαλλήνος κόμητος Ανδρέου Μεταξά αγωνιστού και διπλωμάτου εκδοθείσα γαλλιστί το 1861 υπό Φραγκίσκου Λενορμάν και μετενεχθείσα...* υπό Αναστασίου Β. Τσιμάρα... Κεφαλληνία, τυπ. «Η Κεφαλληνία», 1867. 8ο, σ. 40. (Μαυρής 2048.)
23. *Γεώργιος Καραϊσκάκης...* υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου... Αθήνα, Πάσσαρης, 1867. 8ο, σ. 152. (Μαυρής 3094.)
24. *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή...* υπό Η. Τανταλίδου... Κωνσταντινούπολη, Αντώνιος Κορομηλάς, 1868. 8ο, σ. 87. (Μαυρής 2421.)
25. *Βίος του Παπα Φλέσα Συγγραφείς μεν υπό Φωτάκου...* Αθήνα, τυπ. Νομιμότητος, 1868. 8ο, σ. 78 + 1 χαρ. (Μαυρής 2422.)
26. *Η κατά Ιωάννην Φιλήμονα Σύντομος Βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου...* [Ανάτυπο από την εφημ. Αιών.] Ναύπλιο, Κ. Ιωαννίδης, 1868. 8ο, σ. 2 χαρ. + 5-72 + 1 χαρ. (Μαυρής 2536.)

27. *Νικηφόρου Παμπούκη Βίος... Υπό Χ. Παμπούκη... Αθήνα, Καναριώτης, 1869. 8ο, σ. 76. (Μαυρής 3094.)*
28. *Ανδρέας Ι. Ιδρωμένος. [Πρόλογος στη βιογραφία: Ιωάννης Δ. Ρωμανός. Ανάτυπο από Πανδώρα 21 (1870-1871), 501-509.] 4ο, σ. 8. (Μαυρής 3730.)*
29. *Συνοπτική Βιογραφία του Γεωργίου Χατζή Ιωάννου Ψαρουδάκη... Αθήνα, Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1871. 8ο, σ. [3]-39. (Μαυρής 4133.)*
30. *Τα κατά τον Πατριάρχη Γρηγόριον τον Ε' (1821-1871) υπό Γεωργίου Ν. Πιλαβίου... Αθήνα, τυπ. «Γλισσού», 1871. 8ο, σ. 316. (Μαυρής 4146.)*
31. *Του ιερομάρτυρος Γρηγορίου Ε' βιογραφία και τα κατά την εν Οδησσώ μεν κηδείαν εις Αθήνας δε μετακομιδὴν των λειψάνων αυτού [Αθήνα] 1871. 8ο, σ. δ' + 100. (Μαυρής 4169.)*
32. *Ο χιλιάρχος Γεώργιος Μπιλίδας και τα κατά τον Ιερόν αγώνα έργα αυτού... Ναύπλιο, Κ. Ιωαννίδης, 1872. 8ο, σ. 22. (Μαυρής 4536.)*
33. *Οδυσσεύς Ανδρούτσος. Ιστορική πραγματεία... υπό Κωνστ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου... Αθήνα, τυπ. Παρθενώνος, 1873. 8ο, σ. 10 χαρ. + 54 + 1 χαρ. (Μαυρής 5039.)*
34. *Πολιτικός βίος του αοιδίμου Ιω. Καποδίστρια... υπό Παναγιώτου Καλεβρά... Αθήνα, Μαυρομαμάτης, 1873. 8ο, σ. η' + 37. (Μαυρής 5090.)*
35. *Σύντομος βιογραφία του υποναυάρχου Γεωργίου Σαχίνη υπό Αντωνίου Α. Μιαούλη, Αθήνα, τυπ. «Αγία Λαύρα», 1876. 8ο, σ. 18. (Μαυρής 6701.)*

Triantaphyllos E. Sklavenitis

THE NATIONAL PANTHEON OF BIOGRAPHIES AND PORTRAITS
(1828-1876)

(SUMMARY)

Following the termination of the Greek war of independence a stream of memoirs, historical accounts and biographies of the main participants attempted to justify the actions and points of view of all those involved in the epoch-making events marking the birth of the new Greece. The justification of the liberation struggle would be based on testimonies by Greek and foreign fighters and observers, who had participated both in heroic deeds and in civil and sectional conflicts.

The biographies dating in the early decades following the Revolution were written by people closely connected with the subjects of their works. Towards the end of the period we encounter professional historians producing biographies. Besides individual biographies, literary histories composed primarily in the 1860s contain biographical data on scholars and educators from the period 1453-1821, on the assumption that the period in question had been the immediate historical background of the modern Greek society shaped after 1821. From 1821 onward it was considered imperative to produce biographies of all those who had distinguished themselves in all sectors of public life.

These efforts were given consistent expression in the eight-volume work by Anastasios Goudas, *Parallel Lives* (Athens 1869-1876). In its pages the biographies of "those who had distinguished themselves in the regeneration of Greece" are supplemented by biographical accounts of their prominent ancestors or predecessors in the position, at which they served. The long prolegomena to each section and Goudas' digressions enrich the work, making it a little too heavy at times. Goudas had undertaken archival research and had also collected oral testimonies through local investigations.

Biographical projects were supplemented by the collection of the portraiture of prominent Greeks. Marinos Papadopoulos Vretos published in Paris an eleven-volume *National Calendar* (1861-1871), carrying illustrations of unprecedented quality for a Greek publication. Besides pictures of settlements, landscapes, antiquities, works of art and scenes of daily life, it contains hundreds of portraits of illustrious Greek and foreign men and women. Among them there are 294 portraits of Greeks from the eighteenth century to 1821, but also pictures of living Greeks, who had distinguished themselves in Greece and in the diaspora.